

Demografske odrednice i posljedice starenja stanovništva Hrvatske

DRAŽEN ŽIVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb, Hrvatska

Pregledni znanstveni članak

UDK:314.87(497.5)

Primljeno: ožujak 2003.

Stanovništvo je nositelj gospodarskog razvoja, jer ono predstavlja demografski okvir za formiranje proizvodne (radne) snage koja pokreće i usmjerava sve djelatnosti u prostoru. Demografski i društveno-gospodarski razvoj Hrvatske nalaze se u kauzalnoj povezanosti i prožetosti. Sve promjene i poremećaji u demografskom razvoju (kretanju broja stanovnika, prirodnom kretanju, razmještanju stanovništva, migracijama i demografskim strukturama) odrazit će se na dinamiku i smjer društveno-gospodarskog razvitka. Istodobno, promjene intenziteta i strukturalnih značajki gospodarskog razvoja uvelike će odrediti daljnje tendencije u razvoju stanovništva, napose u razvoju demografskih struktura. S obzirom da se radna snaga (aktivno stanovništvo) formira iz radnosposobnog kontingenta stanovništva te se, između ostalog, nalazi pod izravnim utjecajem tendencija u razvoju dobno-spolne strukture, onda raščlamba i poznavanje uzroka i posljedica demografskog starenja hrvatskoga stanovništva postaje važnim preduvjetom za ocjenu demografskih potencijala u današnjem i budućem gospodarskom razvoju Hrvatske.

Ključne riječi: Hrvatska, stanovništvo, natalitet, prirodna depopulacija, demografsko starenje.

UVOD

Temeljna odrednica općega društvenog i gospodarskog razvoja i napretka ljudske zajednice u cjelini jest njezino stanovništvo. Stanovništvo je nositelj gospodarskog razvoja, jer ono predstavlja proizvodnu (radnu) snagu koja pokreće i usmjerava sve djelatnosti u prostoru. Stoga je cjelovito razumijevanje dosadašnjih razvojnih procesa, ali i predviđanje razvojnih perspektiva Hrvatske, nemoguće bez razmatranja i vrednovanja njihovih demografskih aspekata.

Demografski i društveno-gospodarski razvoj Hrvatske nalaze se u složenoj i interaktivnoj međusobnoj uzročno-posljedičnoj povezanosti i prožetosti. Drugim riječima, "stanovništvo neke zemlje razvija se i mijenja svoja obilježja (strukture) pod direktnim ili indirektnim utjecajem

brojnih čimbenika koji se umnogome mogu svesti pod pojam društveno-gospodarskog razvoja. Promjene u razvoju stanovništva, koje nastaju povezano s procesom društveno-gospodarskog razvoja, i same povratno djeluju na taj razvoj, bilo da ga stimuliraju ili usporavaju, ovisno o specifičnim obilježjima pojedine zemlje" (Wertheimer-Baletić, 1999.:3). Sve promjene i poremećaji u demografskom razvoju (kretanju broja stanovnika, prirodnom kretanju, razmještanju stanovništva, migracijama i demografskim strukturama) odrazit će se na dinamiku i smjer društveno-gospodarskog razvoja. Istodobno, promjene intenziteta i strukturalnih značajki gospodarskog razvoja uvelike će odrediti daljnje tendencije u razvoju stanovništva, naročito u razvoju njegovih struktura. U tom kontekstu valja istaknuti da gospodarski razvoj neke zemlje ima svoj, pri-

lično jasno definiran, demografski okvir. Njega sačinjavaju četiri osnovne sastavnice demografskog razvoja: (1) ukupno kretanje stanovništva (promjena broja stanovnika); (2) prirodno kretanje stanovništva (natalitet/fertilitet, mortalitet, prirodna promjena); (3) mehaničko kretanje stanovništva (emigracija/imigracija); (4) demografske strukture (biološka, ekonomsko-socijalna i obrazovna). Ukupno kretanje stanovništva rezultanta je djelovanja prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva i tendencija u razvoju demografskih struktura, što možemo nazvati i "unutarnjim" čimbenicima demografskog razvoja. Međutim, razvoj stanovništva određen je i djelovanjem brojnih "vanjskih" odrednica, među kojima se svojom važnošću ističu gospodarski, politički (osobito rat) i ostali (psihološki i drugi) čimbenici.

S obzirom da je stanovništvo "izvor najbitnijeg čimbenika proizvodnje – radne snage" (Wertheimer-Baletić, 1999.:4), a da se radna snaga (aktivno stanovništvo) formira iz radnog kontingenta (radnosposobno stanovništvo) koji se nalazi pod izravnim utjecajem niza demografskih činitelja, osobito dobno-spolne strukture stanovništva, onda raščlamba i poznavanje procesa u razvoju biološke strukture stanovništva postaje važnim preduvjetom za ocjenu demografskih potencijala u današnjem i budućem gospodarskom razvoju Hrvatske. U tom kontekstu, vodeći proces u razvoju dobno-spolne slike naseljenosti Hrvatske jest proces demografskog starenja ili starenja stanovništva.

DEMOGRAFSKO STARENJE: POJAM I POKAZATELJI

U demografskoj teoriji postoji nekoliko definicija procesa starenja stanovništva. Najčešće se pod tim pojmom podrazumijeva porast broja i povećanje udjela stanovništva starijega od 60 (ili 65) godina u ukupnom stanovništvu. Pritom se

kao pokazatelj demografskog starenja rabi promjena *koeficijenta starosti*, tj. promjena (povećanje) udjela staroga u ukupnom stanovništvu. Međutim, proces starenja stanovništva može se egzaktno promatrati i u odnosu staračkog prema mladom stanovništvu. U tom slučaju analiziramo promjenu odnosa stanovništva u dobi do 14 ili 19 godina prema stanovništvu starijem od 60 ili 65 godina života. Najčešće primjenjivan sintetički pokazatelj demografskog starenja u tom slučaju je *indeks starenja*. Konačno, demografsko starenje možemo definirati i kao proces bržeg povećanja broja i udjela starog stanovništva (65 i više godina) u odnosu na radnosposobno stanovništvo, tj. radni kontingent (u dobi od 15 do 64 godine). Tada nam je pouzdan pokazatelj starenja stanovništva *koeficijent dobne ovisnosti starih*.

ODREDNICE STARENJA STANOVNIŠTVA

Dobno-spolna struktura stanovništva rezultanta je kratkoročnog i dugoročnog djelovanja *diferencijalnog nataliteta* prema spolu, *diferencijalnog mortaliteta* prema spolu, *selektivne migracije* prema spolu i dobi, te *ostalih* čimbenika kao što su ratovi, bolesti i prirodne kataklizme. Jedan od osnovnih uzroka starenja stanovništva jest dugotrajno smanjivanje nataliteta/fertiliteta. Naime, padom nataliteta smanjuje se obujam mladog kontingenta populacije, čime se smanjuje i priljev stanovništva u zrelu, tj. radno i reproduktivski najvitalniju dob. Potonje, između ostaloga, inducira novi pad nataliteta/fertiliteta te starenje fertilnog i radnosposobnog kontingenta stanovništva što, dakaiko, ubrzava demografsko starenje ali i pad opće stope aktivnosti, s brojnim negativnim posljedicama po dinamiku i strukturu gospodarskog razvoja. U tom smislu valja naglasiti da područja, ili zemlje s visokim natalitetom (fertilitetom), u

cjelini karakterizira mlada dobna struktura, dok se u prostorima koji imaju nizak natalitet (fertilitet) razvija dobna struktura s visokim udjelom zreloga i staroga, a s malim udjelom mladog stanovništva.

Na dobni sastav i starenje stanovništva migracije utječu putem svoje selektivnosti prema dobi, a dijelom i prema spolu. Svjetska iskustva kazuju da jezgru migracijskog kontingenta čine dobne skupine između 20 i 40 godina. Česte i brojne emigracijske struje za posljedicu imaju nastanak i produbljenje *krnjih naraštaja* u dobnoj slici naseljenosti, što ima određene kratkoročne i dugoročne negativne posljedice po razvoj stanovništva. Pritom naročito valja apostrofirati povećanje opterećenosti radnosposobnog i radnoaktivnog stanovništva dječjim te osobito staračkim kontingentima, a potom i pad udjela stanovništva u fertilnoj dobi, što dugoročno izaziva novi pad nataliteta, kao temeljne odrednice procesa *demografskog starenja*.

Dobno-spolna struktura stanovništva Hrvatske u posljednjih se pola stoljeća razvijala pod utjecajem dinamičnih društvenih i gospodarskih procesa, ali i brojnih destabilizacijskih čimbenika razvoja stanovništva koji su uglavnom remetili normalan populacijski razvoj. U tom kontekstu važnim odrednicama starenja stanovništva Hrvatske valja istaknuti: intenzivno prekomorsko iseljavanje; izravne i neizravne (naročito migracijske) demografske gubitke povezane s Prvim i Drugim svjetskim ratom; epidemije kole-re i španjolske gripe u posljednjim desetljećima XIX. i prvim desetljećima XX. stoljeća; agrarne kolonizacije nakon svjetskih ratova, gospodarske krize tijekom druge polovice XIX. i tridesetih godina

XX. stoljeća; procese deagrarizacije i deruralizacije (ruralni egzodus) tijekom druge polovice prošloga stoljeća; ekonomsku emigraciju od sredine 60-ih godina XX. stoljeća; višedesetljetni, gotovo kontinuirani pad nataliteta; srbijansku oružanu agresiju na Hrvatsku 90-ih godina te izostanak poticajne populacijske politike, naročito njezine eksplicitne i pronatalitetne varijante.

Drugim riječima, uzroci i odrednice demografskog starenja u Hrvatskoj identični su onima u razvijenim zemljama Europe i svijeta. Pritom naročito valja istaknuti nisko natalitetno obilježje reprodukcije hrvatskoga stanovništva. Međutim, starenje stanovništva u Hrvatskoj je potaknuto i produbljeno i nekim karakterističnim, i za hrvatske prilike specifičnim čimbenicima, koji su determinirani svjetskim ratnim sukobima i Domovinskim ratom, te jakim i učestalim iseljeničkim valovima. Posebno valja apostrofirati i nepovoljan utjecaj srbijanske oružane agresije na razvoj dobno-spolnog sastava stanovništva Hrvatske. Relativno visoki izravni demografski gubici zbog rata, premda podaci nisu cjeloviti i svi izvori još uvijek nisu dostupni, umnogome su dodatno pogoršali ionako značajno okrnjene dobne skupine hrvatskog stanovništva. Primjerice, prema evidenciji Ministarstva hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, ukupno je u Hrvatskoj poginulo 8.147 branitelja.¹ Od toga broja, 6.252 branitelja (76,7%) u vrijeme stradavanja imalo je između 20 i 40 godina, 1.405 branitelja (17,3%) između 40 i 60 godina, 380 branitelja (4,7%) bilo je mlađe od 20 godina, a 110 branitelja (1,3%) bilo je starije od 60 godina.² Osim toga, rat je potaknuo i broj-

¹ U potonju su brojku, prema zakonskim rješenjima koji reguliraju problematiku braniteljske populacije, uključene sljedeće kategorije: poginuo u akciji; poginuo – nesretni slučaj; poginuo – prometna nezgoda; suicid; proglašen mrtvim; smrt – posljedica ranjavanja; smrt – posljedica bolesti; ubijen u zatočeništvu; umro prirodnom smrću.

² Podaci Ministarstva hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, Odjel za informatizaciju, Zagreb, listopad 2002.

ne iseljeničke i izbjegličke migracijske struje iz Hrvatske. Rezultati popisa stanovništva 2001. godine, uz poznavanje vitalne statistike za posljednje međupopisno razdoblje, te apstrahirajući metodološke probleme usporedbe rezultata posljednjih dvaju popisa stanovništva, daju nam orijentacijsku mogućnost procjene demografskog gubitka Hrvatske, kao i migracijske bilance (razlike između useljavanja i iseljavanja iz Hrvatske) između 1991. i 2001. godine. Dakle, 1991. u zemlji je popisano 4.499.049 osoba, a 2001. godine 4.211.309 stanovnika.³ U Hrvatsku je u proteklom desetljeću uselilo 232.966 osoba. Očekivani (procijenjeni) broj stanovnika Hrvatske, temeljem samo broja doseljenih, iznosio bi 2001. godine 4.732.015 osoba. Razlika između stvarno popisanog i očekivanog broja stanovnika Hrvatske u tom bi slučaju iznosila 520.706 osoba. Odbijemo li od navedenoga demografskog gubitka ostvareni prirodni pad stanovništva između 1991. i 2001. godine od 64.252 osoba,⁴ dobivamo *procijenjeni ukupan broj iseljenih* iz Hrvatske u razdoblju 1991.–2001. godine od 456.454 osoba. Znamo li da se sredinom 1996. godine u Jugoslaviji te Bosni i Hercegovini nalazilo približno 315 tisuća stanovnika srpske narodnosne pripadnosti iz Hrvatske, onda možemo procijeniti da je u “redovitim” iseljeničkim tijekovima iz Hrvatske u proteklom desetljeću iselilo između 160 i 170 tisuća stanovnika. Konačno, rat je na pogoršanje dobne slike i demografsko starenje Hrvatske utjecao i putem gubitaka nataliteta zbog rata (čisti demografski gubici). Drugim riječima, određeni broj djece u Hrvatskoj se u vrijeme rata nije rodio, a bio bi se rodio da rata nije bilo (Živić, 2002.c).

Od sredine pa do 90-ih godina XX. stoljeća Hrvatsku je karakterizirala svojevrsna demografska stagnacija, a od tada i demografsko nazadovanje (demografska regresija). Tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja (1991.–2001.) razvoj stanovništva Hrvatske, u cjelini uzevši, ima vrlo nepovoljne tendencije, koje se ponajviše ogledaju u pojavi i produbljenu triju globalnih demografskih procesa izrazito depopulacijskih značajki: (1) *ukupna depopulacija* (pad broja stanovnika); (2) *prirodna depopulacija* (veći broj umrlih stanovnika od rođene djece); (3) *demografsko starenje*. Navedeni procesi još su izraženiji na regionalnoj razini, tako da Hrvatsku karakterizira i izrazita prostorna, *urbano-ruralna populacijska polarizacija*, koja je postala jednim od vodećih čimbenika neravnomjernom prostornom društveno-gospodarskom razvoju zemlje.

Društveno-gospodarski razvoj Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata, kojega ponajviše obilježavaju procesi *industrijalizacije* i *deagrarizacije* (uz istodobnu *deruralizaciju* i *urbanizaciju*), umnogome je odredio okvir koji je determinirao dinamiku i trend razvoja dobnospolne strukture i starenje stanovništva zemlje.

Unatoč problemima metodološke (ne)usporedivosti rezultata popisa 1991. i 2001. godine,⁵ ipak se temeljem službenih popisnih podataka može utvrditi da je Hrvatska tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja ostvarila pad ili ukupnu depopulaciju stanovništva: apsolutno za približno 350 tisuća osoba, a relativno za 7,2%. Nema nikakve sumnje da je zbog svoje strukture ukupna depopulacija u Hrvatskoj u značajnoj mjeri produbila

³ U potonji broj stanovnika Hrvatske 2001. godine u zemlji uključene su i izbjeglice u Republici Hrvatskoj te privremeno prisutno stanovništvo.

⁴ Navedeni prirodni pad stanovništva, u odnosu na službene podatke, korigiran je na temelju procjene prirodnog kretanja na nekada okupiranim područjima Hrvatske. Detaljnije vidjeti Akrap, 2003.:23–25.

⁵ Popis stanovništva 2001.: Metodološke napomene (2002.); Pokos, 2003.; Živić, 2002.a; Živić, 2002.b.

starenje stanovništva. Naime, najveći dio pada stanovništva posljedica je emigracijskih procesa u kojima – kao što je već naglašeno – najviše sudjeluju radno i vitalno najsposobnije dobne skupine. Time se okljaštruje dobno-spolna piramida, sužava se demoreprodukcijska osnovica, što izaziva daljnji pad nataliteta, a time ubrzava demografsko starenje ukupnoga, a osobito fertilnog i radnosposobnog stanovništva.

Jedan od najvažnijih čimbenika starenja stanovništva Hrvatske jest proces u prirodnom kretanju stanovništva, tj. dinamika nataliteta/fertiliteta i mortaliteta. U tom kontekstu razvoj dobne strukture kao i starenje stanovništva Hrvatske valja razumjeti i vrednovati u okolnostima višedesetljetnoga ubranog i gotovo kontinuiranog smanjivanja nataliteta, odgovarajućeg porasta mortaliteta te pojave prirodnoga pada stanovništva do kojega je došlo početkom 90-ih godina. Pad nataliteta, kojega u Hrvatskoj gotovo kontinuirano možemo pratiti od sredine prošloga stoljeća, uz još neke druge čimbenike (iseljavanje i naraštajna depopulacija), najvažnija je odrednica demografskog starenja Hrvatske.

Uzroci prirodne depopulacije u Hrvatskoj složeni su i međusobno isprepleteni. Pojačano iseljavanje, demografsko starenje, negativno naslijeđe denataliteta "politike" ("bijela kuga"), neuravnoteženi spolni sastav stanovništva i teške gospodarske prilike, nepoticažno su djelovale na radanje. Hrvatska je samo tijekom druge polovice prošloga stoljeća, baštineći naprijed navedene destabilizirajuće čimbenike demoreprodukcije, izgubila onu jezgru stanovništva koja stvara nove naraštaje (Živić, 2003.): sve je manji udjel stanovništva u reprodukcijskoj dobi života. Dok se, primjerice, još 1971. godine u fertilnom kontingentu (u dobi 15 do

49 godina) nalazilo više od polovice ukupnog ženskog stanovništva Hrvatske (51,4%), rezultati popisa 2001. godine pokazali su pad toga kontingenta ženskog stanovništva Hrvatske na 46,9%. Još je nepovoljnija tendencija pada broja i udjela predfertalnog kontingenta ženskog stanovništva (do 14 godina), što upozorava na ubrzano sužavanje demoreprodukcijske osnovice hrvatskog stanovništva (Nejašmić, 2002.). Tako je između 1961. i 2001. godine broj žena u predfertalnoj dobi života smanjen za 33,8%, a udjel u ukupnom stanovništvu s 25,6% na 16,0%. Samo tijekom posljednjeg međupopisja broj žena u dobi do 14 godina smanjen je gotovo za petinu (18,4%).⁶ Pad obujma predfertalnog kontingenta ženskog stanovništva implicira smanjivanje priljeva žena u fertilnu, reprodukcijски najpovoljniju životnu dob, čime se ubrzava daljnji pad nataliteta/fertiliteta, što iznova ubrzava i demografsko starenje.

Zbog velikih ratnih i demografskih gubitaka u oba svjetska rata, te snažnog iseljavanja iz Hrvatske koje punim intenzitetom traje već više od jednog stoljeća, osnovica biodinamičkih procesa u Hrvatskoj je bitno narušena, što se negativno odrazilo na trend prirodne promjene, i to svih njezinih sastavnica. Ovim općim odrednicama pogoršanja prirodne dinamike stanovništva Hrvatske, napose nataliteta, valja pridružiti i neke specifične činitelje, poput modela industrijalizacije i agrarne politike koji nije stimulirao ostanak mladih u selu, ali je ubrzao pretjerano napučivanje gradova, te višedesetljetni manjak bilo kakve smislene i poticajne (pronatalitetne) populacijske politike u zemlji (Wertheimer-Baletić, 1995., 1997.). Potonjem svakako valja pridružiti i promjene odnosa društva i pojedinaca prema obitelji, što se odražava na planiranje obitelji, nupcijalitet (sklapanje brakova), di-

⁶ Statistički ljetopis RH 2001. (2001.); Popis stanovništva 2001. (2002).

Tablica 1.

Kretanje broja rođenih i umrlih u Hrvatskoj 1971.-1990.

Godina	Rođeni	Umrli	Prirodna promjena	Indeks promjene rođenih	Indeks promjene umrlih	Indeks promjene pr. promjene
1971.	61.673	44.538	17.135	-	-	-
1972.	61.487	47.532	13.955	99,7	106,7	81,4
1973.	61.311	45.285	16.026	99,7	95,3	114,8
1974.	60.538	44.554	15.984	98,7	98,4	99,7
1975.	61.045	45.175	15.870	100,8	101,4	99,3
1976.	61.876	44.670	17.206	101,4	98,9	108,4
1977.	63.296	44.799	18.497	102,3	100,3	107,5
1978.	64.023	48.325	15.698	101,1	107,9	84,9
1979.	65.111	48.003	17.108	101,7	99,3	109,0
1980.	64.904	49.640	15.264	99,7	103,4	89,2
1981.	63.885	50.953	12.932	98,4	102,6	84,7
1982.	64.810	50.167	14.643	101,4	98,5	113,2
1983.	63.138	54.635	8.503	97,4	108,9	58,1
1984.	63.066	53.720	9.286	99,9	98,3	109,2
1985.	60.886	51.610	9.276	96,5	96,1	99,9
1986.	58.181	51.233	6.948	95,6	99,3	74,9
1987.	57.328	52.493	4.835	98,5	102,5	69,6
1988.	56.964	52.192	4.772	99,4	99,4	98,7
1989.	54.170	52.039	2.131	95,1	99,7	44,7
1990.	53.869	51.752	2.117	99,4	99,4	99,3
1971.-1980.	625.264	462.521	162.743	-	-	-
1981.-1990.	596.297	520.794	75.503	95,4	112,6	46,4
1971.-1990.	1.221.561	983.315	238.246	-	-	-

Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske.

Tablica 2.

Kretanje broja rođenih i umrlih u Hrvatskoj 1991.–2001. godine.⁷

Godina	Rođeni	Umrli	Prirodna promjena	Indeks promjene rođenih	Indeks promjene umrlih	Indeks promjene pr. promjene
1991.	50.815	54.311	-3.496	-	-	-
1992.	44.679	51.323	-6.644	87,9	94,5	190,0
1993.	46.106	50.219	-4.113	103,2	97,8	61,9
1994.	45.426	48.802	-3.376	98,5	97,2	82,1
1995.	45.671	49.826	-4.155	107,6	102,1	65,2
1996.	48.218	49.657	-1.439	105,6	99,7	34,6
1997.	48.604	50.801	-2.197	100,8	102,3	152,7
1998.	47.068	52.311	-5.243	96,8	103,0	238,6
1999.	45.179	51.953	-6.774	96,0	99,3	129,2
2000.	43.746	50.246	-6.500	99,3	97,8	87,8
2001.	40.993	49.552	-8.559	93,7	98,6	131,7
Nakn. upisani	-	6.930	-6.930	-	-	-
UKUPNO	503505	565.931	-62.426	-	-	-

Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske.

vorcijalitet (razvode), zapošljavanje žena i slično.

Podaci vitalne statistike za posljednjih deset godina prošloga stoljeća (1991.–2001.) pokazuju da je u Hrvatskoj na djelu prirodna depopulacija stanovništva, odnosno da se u našoj zemlji značajno više umire nego što se rađa. To je proces koji će – uz nastavak emigracijskih procesa – najviše utjecati na ukupan dobno-spolni razvoj hrvatskog stanovništva, napose na kretanje broja i udjela mladih u ukupnoj populaciji, čime izravno inducira produbljenje starenja stanovništva. Uz tendencije u kretanju nataliteta, jedan od najpoznatijih pokazatelja negativnih trendova u prirodnom kretanju stanovništva u Hrvatskoj jest ukupna ili totalna stopa fertiliteta. Ona “označava vjerojatan prosječan broj djece koju bi rodila jedna žena promatrane generacije, uz pretpo-

stavku da u njezinu fertilnu razdoblju djeluju tekuće specifične stope fertiliteta po dobi...” (Nejašmić, 2002.:709). Već 1968. godine stopa ukupnog fertiliteta u Hrvatskoj bila je niža (1,99) od vrijednosti koja osigurava jednostavnu reprodukciju (2,15). Od 1990. do 1999. godine stopa ukupnog fertiliteta smanjena je sa 1,67 na 1,38.

Unatoč činjenici da je u razdoblju 1995.–1997. godine zabilježen blagi porast nataliteta, zapravo efekti poslijeratnoga kompenzacijskog razdoblja povećanih stopa rađanja u cijelosti su izostali. Pad nataliteta u ratnim godinama očekivani je proces, jer se zbog sigurnosnih i psiholoških uvjeta koje donosi rat sklapa manje brakova, a i manje se bračnih parova odlučuje na reprodukciju (*depresirani natalitet*). Prestanak rata u Hrvatskoj nije istodobno značio i nestanak ograni-

⁷ Podaci vitalne statistike za razdoblje 1971.–2001. godine, navedeni u tablicama 1. i 2., odnose se isključivo na rođene i umrle u zemlji. Drugim riječima, vitalna događanja hrvatskih građana ostvarena u prikazanom razdoblju u inozemstvu, nisu uključena u tablice niti u razmatranja u ovom poglavlju.

čavajućih čimbenika značajnijem rastu nataliteta. Naime, ratna je opasnost i nesigurnost zamijenjena gospodarskom krizom i socijalnom neizvjesnošću te brojnim iseljavanjem, što je dodatno sputalo dinamičnije kretanje broja živorođenih (Živić, 2003.). Stoga ionako prekratko i selektivno primjenjivane mjere aktivne populacijske politike koju je – usvajanjem *Nacionalnog programa demografskog razvitka Republike Hrvatske* – prihvatio 1996. godine hrvatski Sabor, niti nisu mogle rezultirati značajnijim pozitivnim pomacima u demografskom oporavku zemlje, tj. zaustavljanju i/ili ublažavanju negativnih tendencija u razvoju stanovništva.

POKAZATELJI STARENJA STANOVNIŠTVA HRVATSKE

Još sredinom 80-ih godina argumentirano se tvrdilo da stanovništvo Hrvatske, u odnosu na svoju opću društveno-gospodarsku razvijenost, prebrzo stari te da će, zbog negativnih implikacija toga procesa, buduća razdoblja biti obilježena još nepovoljnijom dinamikom razvoja dobne slike naseljenosti (Friganović, 1985.). Prethodnu tvrdnju između ostalog potvrđuju i rezultati popisa 2001. godine, kao i njihova usporedba s nekoliko prethodnih popisa stanovništva.

Tablica 3.

Odabrani pokazatelji dobno-spolne strukture stanovništva Hrvatske 1961.–2001. godine.⁸

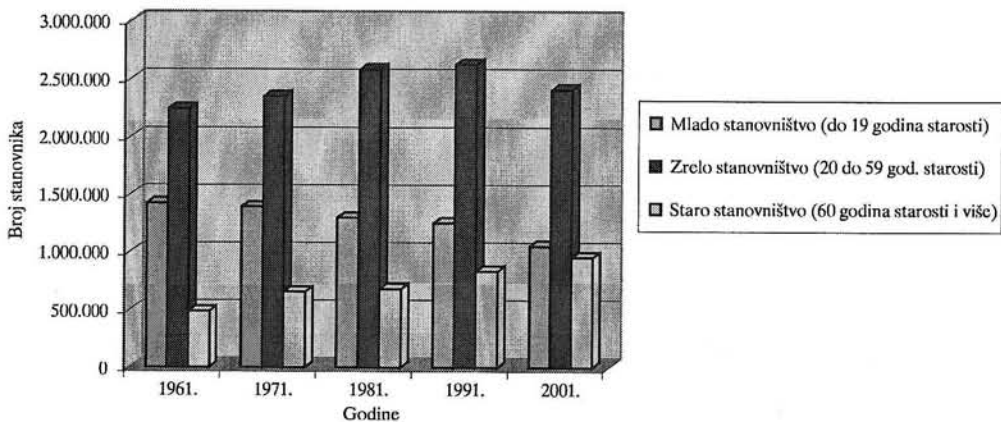
Pokazatelji	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Koeficijent maskuliniteta	91,4	93,5	93,8	94,4	92,8
Koeficijent feminiteta	109,4	106,9	106,6	106,3	107,8
Koeficijent starosti (60 i više god.)	11,8	14,9	14,8	17,5	21,5
Koeficijent mladosti (do 19 godina)	34,3	31,5	28,2	26,2	23,7
Indeks starenja	34,3	47,2	52,6	66,7	90,7
Koeficijent ukupne dobne ovisnosti	53,1	48,1	48,4	45,9	48,8
Koeficijent dobne ovisnosti mladih (do 14 godina)	41,7	33,7	31,3	28,7	25,4
Koeficijent dobne ovisnosti starih (65 i više god.)	11,4	14,4	17,0	17,2	23,4

Izvor: Popis stanovništva 2001. (2002.), Statistički ljetopis RH 2001. (2001.).

⁸ Koeficijent maskuliniteta – broj muškoga na stotinu ženskog stanovništva; koeficijent feminiteta – broj ženskoga na stotinu muškog stanovništva; koeficijent starosti – udjel stanovništva starijeg od 60 godina u ukupnom stanovništvu; koeficijent mladosti – udjel stanovništva mlađeg od 19 godina u ukupnom stanovništvu; indeks starenja – odnos između stanovništva starijeg od 60 godina i mlađeg od 19 godina; koeficijent ukupne dobne ovisnosti – broj stanovnika do 14 i iznad 65 godine na stotinu stanovnika između 15 i 64 godina; koeficijent dobne ovisnosti mladih – broj stanovnika do 14 godina na stotinu stanovnika između 15 i 64 godine; koeficijent dobne ovisnosti starih – broj stanovnika starijih od 65 godina na stotinu stanovnika između 15 i 64 godine.

Slika 1.

Kretanje broja stanovnika Hrvatske 1961.–2001. godine prema velikim skupinama

Usporedba rezultata popisa stanovništva između 1961. i 2001. godine (tablice 3. i 4.) otkriva osnovne tendencije u razvoju dobnog sastava stanovništva Hrvatske. Tako je tijekom posljednjih četrdeset godina broj mladog stanovništva smanjen za 26,1%, dok je broj starog stanovništva gotovo udvostručen (porast od čak 95,4%). Samo tijekom posljednjeg međupopisja (1991.–2001.) broj mladih je smanjen za 15,9%, a broj starih – unatoč ukupnoj depopulaciji zemlje – povećan je za 14,4%! Različita dinamika mladog i starog stanovništva uzrokovala je i promjene udjela tih velikih dobnih skupina u ukupnom stanovništvu Hrvatske. Između 1961. i 2001. godine smanjen je koeficijent mladosti sa 34,3 (1961.) na 23,7 (2001.), a povećan koeficijent starosti s 11,8 na 21,5. To, drugim riječima, znači da su se dobne skupine mladog i starog stanovništva, prema broju i udjelu u ukupnom stanovništvu Hrvatske, gotovo izjednačile, pa govorimo o procesu inverzije dobnog strukture stanovništva Hrvatske (Wertheimer-Baletić, 1999.).

Jedan od najpouzdanijih analitičkih pokazatelja dobnog strukture stanovništva, a time i procesa demografskog starenja, jest *indeks starenja*, izražen kroz promjenu odnosa između starog i mladog stanovništva. U demografskoj je teoriji poznato da ukoliko indeks starenja premaši vrijednost 40 (starih na 100 mladih stanovnika), govorimo o staroj populaciji. Kako se iz predočenih podataka vidi, Hrvatska je 1961. godine imala indeks starenja 34,3, 1971. bio je 47,2, godine 1981. bio je 52,6 te 1991. godine 66,7. Popisom stanovništva 2001. utvrđen je indeks starenja ukupnog stanovništva Hrvatske od čak 90,7. U proteklih je četrdeset godina indeks porasta vrijednosti indeksa starenja iznosio čak 264,4.

Prema rezultatima popisa 2001. prosječna starost u Hrvatskoj iznosi 39,3 godine, što znači da je već bitno viša od granične vrijednosti (30 godina), koja je u demografskoj teoriji prihvaćena kao vrijednost koja razmeđuje mladu od stare populacije nekog prostora.

Tablica 4.

Kretanje broja i pokazatelj promjene (indeks) stanovništva Hrvatske 1961.–2001. prema velikim dobnim skupinama

Godine	Mlado stanovništvo (do 19 godina)	Zrelo stanovništvo (20 do 59 godina)	Staro stanovništvo (60 i više godina)
1961.	1.424.992	2.240.994	489.057
1971.	1.394.683	2.348.943	658.318
1981.	1.299.488	2.582.504	683.127
1991.	1.252.469	2.624.801	834.988
2001.	1.053.240	2.409.359	955.556
1971./1961.	97,9	104,8	134,6
1981./1971.	93,2	109,9	103,8
1991./1981.	96,4	101,6	122,2
2001./1991.	84,1	91,8	114,4

Izvor: Kao u tablici 3.

Dosegnutu razinu demografskog starenja u Hrvatskoj neprijeporno pokazuje i primjena različite klasifikacije dobne strukture prema tipovima dobnog sastava stanovništva. Tako npr. prema metodologiji stručnjaka UN-a, koja u analizi tipova polazi od visine udjela stanovništva starijeg od 65 godina, proizlazi da je Hrvatska već 1961. godine ušla u skupinu zemalja sa *starim stanovništvom*. Naime, te je godine stanovništvo starije od 65 godina činilo već više od 7% (7,4%) ukupnog stanovništva Hrvatske, što se u ovoj metodologiji uzima kao granica između zrele i stare populacije. Godine 1971. udjel ove velike dobne skupine iznosio je 9,6%, 1981. iznosi 11,4%, g. 1991. je 11,6%, a 2001. čak 15,6%. Primjenom metodologije klasifikacije društva u ovisnosti o demografskom starenju, koja polazi od udjela stanovništva starijeg od 60 godina, zapažamo da se Hrvatska 1961. godine nalazila *na pragu starenja*, jer je udjel ove velike dobne skupine u ukupnom stanovništvu iznosio 11,8%. Nakon te godine udjel stanovništva starijeg od 60 godina postupno je rastao, tako da je Hrvatska već 1971. godine ušla u krug zemalja s tipom dobnog sastava *demografska starost* (1971. – 14,9%, 1981. – 14,8%, 1991.

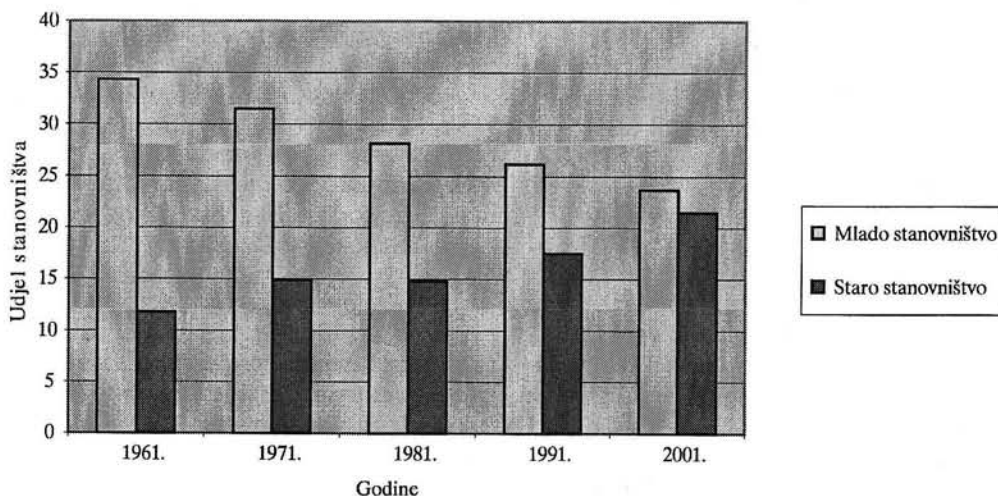
–17,5% i 2001. – 21,5%). Konačno, prema tipologiji S. Šterca (Klemenčić, 1990.), koja polazi od međusobnog odnosa mladog i starog stanovništva, Hrvatska je 1961. godine bila zemlja *na pragu starenja*, a 2001. godine zemlja je *duboke starosti*.

Osim indeksa starenja, jedan od značajnijih analitičkih pokazatelja dobne strukture stanovništva i dosegnute razine procesa demografskog starenja jest i *koeficijent dobne ovisnosti* stanovništva. Ovaj koeficijent pokazuje opterećenost stanovništva u zreloj (radnoj) dobi mladim, odnosno starim naraštajima. Razlikujemo ukupni koeficijent dobne ovisnosti te koeficijente dobne ovisnosti mladih i starih. Ovi su koeficijenti iznimno valjani orijentiri u ocjeni u kojoj se mjeri radnoaktivno stanovništvo opterećeno radnoneaktivnim kontingentima stanovništva.

Koeficijent ukupne dobne ovisnosti stanovništva Hrvatske između 1961. i 2001. godine nalazi se u padu (53,1 u 1961. i 48,8 u 2001.). Međutim, mnogo su važnije promjene koeficijenta dobne ovisnosti mladog i starog stanovništva. Aproksimativan pokazatelj opterećenosti radnoaktivnog stanovništva mladim naraštajima između 1961. i 2001. godine sma-

Slika 2.

Kretanje udjela mladog i starog stanovništva Hrvatske 1961.–2001. godine.

njen je sa 41,7 na 25,4 ili za 39,1%, dok je opterećenost starim naraštajima povećana sa 11,4 na 23,4 ili za 105,3%. To, drugim riječima, znači da se sve više sužava radno-vitalna potencijalna osnovica hrvatskog stanovništva, s izrazito negativnim posljedicama po kretanje nataliteta i fertiliteta, te po ekonomsku aktivnost stanovništva, a time i po ukupnu gospodarsku razvijenost zemlje. S druge strane, sve veća opterećenost radnoaktivnog kontingenta radnoneaktivnim dijelom populacije u sklopu kontingenta starog stanovništva, nesumnjivo znači povećanje društvene i državne skrbi (novčanih sredstava) u socijalnom, zdravstvenom i mirovinskom zbrinjavanju tih osoba.

POSljedICE STARENJA STANOVNIŠTVA HRVATSKE

Demografske implikacije starenja stanovništva Hrvatske kompleksne su, teške i dugoročne. Naime, starenje stanovništva u duljem razdoblju izaziva starenje fertilnog kontingenta (smanjuje se udjel stanovništva u mladim dobnim skupina-

ma), što utječe na pad opće stope nataliteta, čime se demografsko starenje ubrzava. Taj proces nazivamo *efektom naraštajnog pomaka* (Wertheimer-Baletić, 1999.). Naime, sve malobrojniji naraštaji rođeni tijekom 80-ih i 90-ih godina, u fertilno će razdoblje života ući u prvim desetljećima ovoga stoljeća, što će inducirati još snažniji i ubrzaniji pad nataliteta. Na taj se način usporava i ukupan demografski rast. Osim toga, starenje izaziva i porast opće stope mortaliteta u dobi nakon 60 ili 65 godina, jer se povećava i udjel toga stanovništva, visokoga rizika smrti, u ukupnom stanovništvu Hrvatske. Demografsko starenje utječe i na veličinu priljeva mladih naraštaja u radnu dob, što izaziva promjene u strukturi radnog kontingenta, kao i u ekonomskoj aktivnosti stanovništva.

Kada su u pitanju demografske te osobito gospodarske implikacije starenja stanovništva Hrvatske, onda naročito valja upozoriti na tendencije u strukturno-dinamičkom razvoju kontingenta radnosposobnog stanovništva (radnog kontin-

genta), kao i na tendencije u reprodukciji radnog kontingenta stanovništva. Podsjetimo, radnosposobno stanovništvo (u dobi od 15 do 64 godine) jest demografski okvir formiranja radnoaktivnog stanovništva ili radne snage koja je nositelj gospodarskog razvoja. Udjel stanovništva u predradnoj dobi (do 14 godina) smanjen je između 1971. i 2001. godine s 22,6% na 17,0%. Udjel radnog kontingenta (od 15 do 64 godine) u istom je razdoblju također smanjen – sa 67,2% na 66,9%. Međutim, udjel postradnog kontingenta (65 i više godina) u proteklih je trideset godina gotovo udvostručen (porastao je sa 9,6% na 15,6%). Demografski potencijal radnog kontingenta postaje sve siromašniji, na što nas alarmantno upozoravaju i neki pokazatelji reprodukcije radnog kontingenta stanovništva. Naime, između 1971. i 2001. godine koeficijent ulaska u radnu dob smanjen je s 12,05 na 9,04, dok je koeficijent izlaska iz radne dobi povećan sa 7,78 na 8,82. Koeficijent zamjene (razlika između apsolutne vrijednosti priljeva u radnu dob i odljeva iz radne dobi) smanjen je sa 154,9 (1971.) na svega 102,5 (2001.). Drugim riječima, tendencija pada koeficijenta zamjene upućuje na sve manji demografski pritisak mladih naraštaja na zapošljavanje, što implicira opadajuću reprodukciju radnog kontingenta, tj. smanjenje potencijalnog obujma radne

snage (aktivnog stanovništva) u narednom razdoblju.

Konačno, starenje ima i svoje brojne sociogospodarske posljedice. Njih je u ovome kratkom prilogu moguće sagledati na dvije razine. Prvo, starenje stanovništva sa svim svojim odrednicama – kao što smo već vidjeli – determinira prilično ograničavajući demografski okvir formiranja radnog kontingenta, a time i aktivnog stanovništva. Demografski procesi u Hrvatskoj, napose u domeni nataliteta/fertiliteta te razvoja dobno-spolne strukture stanovništva, upozoravaju na prilično realnu mogućnost da Hrvatska u najskorije vrijeme postane suočena s manjkom vlastite radne snage, ma koliko to (s današnjeg motrišta visoke nezaposlenosti) paradoksalno zvučalo. Naime, nizak natalitet implicira sve manji priljev stanovništva u fertilnu i radnosposobnu dob života. Drugo, povećanjem obujma staračkog, uglavnom ekonomski neaktivnog stanovništva, povećava se osobna i javna potrošnja u Hrvatskoj, napose u domeni izdvajanja sredstava za zdravstveno, socijalno i mirovinsko zbrinjavanje starih osoba. Stoga se poznavanje odrednica i razumijevanje posljedica starenja stanovništva u Hrvatskoj nameće važnim kriterijem u osmišljavanju i provođenju politike gospodarskog i socijalnog razvoja naše zemlje.

LITERATURA

- Akrap, A. (2003.) Migracija Hrvata u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, *Hrvatska dijaspora u crkvi i domovini*. Frankfurt am Main.
- Friganović, M. (1985.) Demografsko-strukturne karakteristike gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske, *Radovi* 20.
- Friganović, M. (1987.) *Demogeografija, Stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Klemenčić, M. (1990.) Postupak vrednovanja dobnog sastava stanovništva, *Radovi* 25.
- Nejašmić, I. (2002.) Demografski razvoj u europskim postsocijalističkim zemljama (1990.–1999.), *Društvena istraživanja* 11 (4–5):60–61.
- Pokos, N. (2003.) Metodološke promjene u popisima stanovništva, *Hrvatska revija* 3(1).
- Wertheimer-Baletić, A. (1995.) Demografska kretanja u Hrvatskoj – tendencije i perspektive, u: *Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive: zbornik radova studijskih dana u Đakovu*. Đakovo: Obiteljski institut Teologije u Đakovu.
- Wertheimer-Baletić, A. (1997.) Demoreprodukcijski procesi u Hrvatskoj, u: *Nacional-*

- ni program demografskog razvitka. Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.) *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.
- Živić, D. (2002.a) Prvi rezultati popisa stanovništva u Republici Hrvatskoj 2001. godine, *Republika Hrvatska* 50 (212).
- Živić, D. (2002.b) Neka obilježja demografske slike Hrvatske na početku XXI. stoljeća, *Republika Hrvatska* 50 (213).
- Živić, D. (2002.c) Učinci rata na demografsku sliku mladog stanovništva Hrvatske, *Dijete i društvo* 4 (1-2).
- Živić, D. (2003.) Dobno-spolna struktura 1961.-2001., *Hrvatska revija* 3(1).

Summary

DEMOGRAPHIC DETERMINANTS AND CONSEQUENCES OF THE AGEING OF CROATIA'S POPULATION

Dražen Živić

Institute of Social Sciences Ivo Pilar
Zagreb, Croatia

The population is the bearer of economic development because it represents the demographic framework for the formation of the productive (work)force initiating and directing all activities in the area. The demographic and socio-economic development of Croatia is causally connected and interrelated. All the changes and aberrations in demographic development (population trends, natural trends, population distribution, migrations and demographic structures) affect the dynamics and direction of the socio-economic development. At the same time, changes of intensity and structural characteristics of economic development will for the most part determine further tendencies in the population's development, ultimately in the development of demographic structures. Since the workforce (active population) is formed out of the work-capable population contingent and is thus, among other, under the direct influence of tendencies in the development of the age-gender structure, the analysis and study of the causes and consequences of the demographic ageing of Croatian population has become an important prerequisite for the evaluation of demographic potentials in the current and future economic development of Croatia.

Key words: Croatia, population, birth-rate, natural depopulation, demographic ageing.